УДК 811.512.145´373

Ә.К. Булатова

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ СЕМАНТИК ДИАЛЕКТИЗМНАР

В данной статье мы рассмотрим семантические диалектизмы, которые функционируют в говорах татарского языка. Выявление такого типа диалектальных слов, их научное изучение представляет немаловажное значение для раскрытия картин развития татарской лексики.

Ключевые слова: татарская диалектология, татарский язык, говор, лексика, семантические диалектизмы, лексикология, полисемия, омонимия.

In this article we will consider semantic dialectisms that function in the dialects of the Tatar language. Revealing this type of dialectic words, their study is of great importance for the disclosure of development picture of the Tatar language.

Keywords: Tatar dialectology, Tatar language, dialect, vocabulary, semantic dialectisms, lexicology, polysemy, homonymy.

Әдәби телдәге сүзләр белән әйтелеше бер, әмма мәгънәләре аерымланган диалектизмнарның саны байтак. Әлеге төр лексик берәмлекләр семантик диалектизмнар дип атап йөртелә [Словарь…, 200, с. 88; Рамазанова, 2008, с. 54; Махмутова, 1978, с. 138; Булатова, 2008, с. 74]. Мәсәлән, урта диалектның балтач, минзәлә, бөре, пермь, нократ, богырыслан, златоуст сөйләшләрендә *тупса* сүзе әдәби телдә ‘ишек-тәрәзәнең, гомумән, ике әйберне ачылып-ябылып, җыелып-язылып йөрерлек итеп беркетә торган һәм уртасында күгәре булган җайланма’ [ТТАС, 1981, б. 168] мәгънәсендә кулланыла, диалектларда исә ‘бусага’ лексик-семантик вариантында файдаланыла: *Ишек* ***тупсасына*** *утырганыга йарата бу* [ТТЗДС, 2009, б. 358]. *Бусага* (әдәби телдә – ‘ишек яки тәрәзәнең аскы, яткырып салган борысы’ [ТТАС, 1977, б. 194]) мишәр диалектының ләмбрә сөйләшендә – ‘яшь киленнең беренче кергәндә бирә торган бүләге’: *Ике чын кизе ыштан хәзерли, кайынанага да* ***бусагага*** *да* [ТТЗДС, 2009, б. 139]. *Бүлмә* сүзе номинатив мәгънәдә ‘өйнең, стена белән яки бүтәнчә аерып эшләнгән өлешләренең берсе’ [ТТАС, 1977, б. 221]: *Мин аш* ***бүлмәсенә*** *кердем*. Урта диалектның минзәлә, каргалы сөйләшләрендә ‘чолан’ мәгънәсендә дә кулланыла: *Безнең* ***бүлмә*** *йуг, әнә келәт (*минзәлә сөйләше) [ТТЗДС, 2009, б. 142].

Мисалга китерелгән лексемалар татар диалектларында диалекталь сүз ясалышы, шулай ук әдәби тел сүзләренең семантик деривациясе нәтиҗәсендә барлыкка килергә мөмкин [Сагдеева, 2019, с. 131]. Бу уңайдан шуны да искәртеп китү урынлы булыр, әлеге төр лексемалар татар диалектларының аз өйрәнелгән берәмлекләре булып кала.

Семантик диалектизмнарны тикшерү татар теленең аңлатмалы сүзлекләренә һәм «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге» материалларына нигезләнеп алып барылды.

Әдәби тел лексемаларыннан аермалы буларак, әлеге диалекталь сүзләр киңрәк семантик детальләштерү үзлегенә ия [Хусаинова, 2016, с. 367.] «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»ндә күпсанлы семантик диалектизмнар теркәлгән. Лексиконда әлеге сүзләр үзләренең гомумтел мәгънәләрендә билгеле, әмма шул ук вакытта сөйләшләрдә диалекталь семалары да кулланыла. Шуны искәртү зарур, аларның әдәби телдә һәм сөйләшләрдә кулланылышы диалекталь омонимия күренеше буларак тасвирлана ала. Әлеге лексемалар арасында гомуми мәгънә төсмерләре булмый диярлек. Мәсәлән, әдәби телдә *алма* сүзе түбәндәге мәгънәдәләрдә файдаланыла: 1) ‘алмагачның җимеше’; 2) ‘күзнең түгәрәк рәвешендәге урта өлеше, үзәге’; 3) ‘хайваннарның тиресендәге төп төс өслегендә ак яки кара, күгелҗем һ. б. түгәрәк тап барлыкка китергән йон төкләре’; 4) ‘алмагач’; 5) ‘яраткан, сөйгән ярга эндәшү сүзе’ [ТТАС, 2015, б. 142]. Мишәр диалектының темников, ләмбрә, чистай, сергач, күршә сөйләшләрендә, шулай ук урта диалектның балтач, нократ сөйләшләрендә сүз ‘бәрәңге (бүлбеләре)’ (синонимик вариантлары – *картау, йералма, җиралма, бәрәңке, картоф, картуф*) семасында кулланыла [ТТЗДС, 2009, б. 39]. Татар телендә бәрәңгенең җимешләрен дә *алма* (*бәрәңге алмасы*) дип атыйлар.

Иген күп мәгънәле лексик берәмлеге гомумхалык телендә түбәндәге лексик-семантик вариантларга ия: 1) ‘орлыкларыннан он, ярма әзерләнелә торган бөртекле, кузаклы яки техник культура’; 2) ‘шул үсемлекнең орлыгы; ашлык’; 3) ‘шундый культура үсеп утыра торган басу’; 4) ‘иген үстерү эше, игенчелек’[ТТАС, 2016, б. 443–444]. Тубыл-иртыш диалектының түмән сөйләшендә ‘төп йорттан читтә булган бакча’ мәгънәсендәге семантик диалектизм урын алган. Әстерхан татарлары сөйләшендә сүз ‘яшелчә’ семасында кулланыла [ТТЗДС, 2009:, б. 205].

Инеш сүзе ‘кечкенә, тар һәм сай елгачык’ны аңлата [ТТАС, 2016, б. 546], тубыл-иртыш диалектының тубыл сөйләшендә исә сүз ‘керү урыны, ишек’ мәгънәсенә ия [ТТЗДС, 2009, б. 211].

Аш сүзенең семантик структурасы түбәндәге лексик-семантик вариантларны берләштерә: 1) ‘нинди дә булса юл белән (пешереп, кыздырып), ашау өчен махсус әзерләнгән ашамлык, азык’; 2) ‘гомумән нинди дә булса ашарга яраклы ашамлык; ризык, азык’; 3) ‘беренче итеп бирелә торган шулпалы ризык’; 4) ‘гомумән ашау, ризык кабул итү процессы’; 5) ‘кунак мәҗлесе’ [ТТАС, 2015, б. 273]. Сүз мишәр диалектында ‘камыр ризыклары’, казан арты сөйләшендә ‘төп кодаларның туй күчтәнәчләре (ризыклар)’ мәгънәсенә ия, себер диалектларында ‘токмач’ семасында кулланыла [ТТЗДС, 2009, б. 67]. Әдәби тел һәм диалектларда файдаланылучы лексик-семантик вариантларны ‘ризык, ризык кабул итү’ уртак семасы берләштерә. Алда күрсәтелгән мисаллар белән чагыштырсак, алар өлешчә мәгънә төсмерләре белән генә аерылалар. Уртак мәгънә саклану полисемия (күпмәгъәлелек күренеше) урын алганлыгын дәлилли.

Татар теленең себер диалектларында әлеге сүз белән ашлыкны атыйлар, эчкен сөйләшендә ‘иген’ мәгънәсе дә бар [ТТЗДС, 2009, б. 68].

Тубыл-иртыш сөйләшендә аш сүзе ‘эрен’ мәгънәсендә кулланыла [ТТЗДС, 2009, б. 68]. Бу очракта, алда күрсәтелгән мәгънәләр арасында уртак семалар булмау сәбәпле, диалекталь омонимия урнашкан дип әйтә алабыз.

Балдак – 1) ‘халыкара мифологиядә мәңгелек, берлек-бердәмлек, ышаныч, хакимият һәм көч символы’; 2) ‘бизәнү әйбере буларак, бармакка киелә торган кашсыз йөзек’; 3) ‘гомумән һәртөрле йөзек’; 4) ‘техникада һәм көнкүрештә кулланыла торган алка; боҗрага охшашлы деталь’; 5) ‘боҗра, йомры түгәрәк, әйләнә’ [ТТАС, 2015, б. 396]. Сүз диалектларда үзгә семантикага ия. Хвалын, мәләкәс, кузнецк, шарлык сөйләшләрендә куныч, балтырны аңлата, Калда авылы сөйләшендә ‘чалбар балагы’ семасы да бар [ТТЗДС, 2009, б. 99].

Диңгез әдәби сүзе ‘дөнья океанының коры җир, су асты калкулыклары белән әйләндереп алынган бер өлеше’ номинатив мәгънәсендә кулланыла [ТТАС, 2016, б. 178]. Шулай ук ‘күп урын, зур мәйдан биләп торган, күплекне белдергән объект’ күчерелмә мәгънәсе дә киң файдаланыла. Минзәлә, бөре, мамадыш, пермь, златоуст сөйләшләрендә түбәндәге семалы күп мәгънәле семантик диалектизм теркәлгән: 1) ‘нигез, өйнең фундаменты’; 2) ‘кышка каршы өйнең тышкы ягына туфрак, кибәк һәм саламнан өелә торган нигез’; 3) ‘төп йорт, туып үскән йорт’ [ТТЗДС, 2009, б. 168].

Сөйләшләрдә семантик диалектизмнар барлыкка килү берничә этаптан тора дип фаразлый алабыз: билгеле мәгънәләрдән тыш гомумтел лексик берәмлекләренең өстәмә диалекталь семасы урнаша; соңыннан әдәби телдәге сүзнең мәгънәсе яңача күзаллана һәм семантик диалектизм барлыкка килә; аннан соң аларда күпмәгънәлелек урнашырга мөмкин.

Югарыдагы күзәтүләрдән шундый нәтиҗә ясарга мөмкин: татар сөйләшләрендә әлеге төр лексемаларның саны шактый; аларның килеп чыгышы аерым ареалда кулланылучы сүзнең семантикасы үсешенең үзгәлеге белән аңлатыла ала. Семантик диалектизмнарның лексик мәгънәләре җирле колорит белән баетылган һәм географик яктан урнашу, тормыш шартлары, гореф-гадәтләр, көнкүреш үзенчәлекләре белән аерылып тора.

Әдәбият

Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. 259 с.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. Т.1. 543 б; Т.2. 567 б.

Булатова А.К. Полисемия в современном татарском литературном языке. Казань: ИЯЛИ, 2018. 108 с.

Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов: (мишарский диалект). М.: Наука, 1978. 271 с.

Рамазанова Д.Б. Вопросы татарской диалектологии. Казань: Алма-Лит, 2008. 271 с.

Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 192 с.

Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 3-е. М.: Просвещение 1985. 399 с.

Сагдеева Ф.К., Хусаинова А.Я., Булатова А.К. Ключевое слово культурного концепта // Казанская наука. № 2. 2019. С. 130–132.

Татар лексикологиясе: 3 томда / авт.: М.З. Зәкиев, Г.Р. Галиуллина, Р.Ф. Фәттахова, Ә.К. Булатова / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. 1. 352 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты нәшрияты, 2005. 848 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. Казан: ТӘҺСИ, 2015. Т. 1. 712 б.; Т2. 2016. 748 б.; Т.3. 2017. 744 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. / төз.: И.А. Абдуллин, Г.Х. Ахунҗанов, Ф.М. Газизова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. Т. 1. 475 б.; Т. 2 / төз.: И.А. Абдуллин, Г.Х. Ахунҗанов, С.Б. Вахитова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.; Т. 3 / төз.: И.А. Абдуллин, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 832 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Хусаинова А.Я. Особенности изучения татарских переселенческих говоров // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы материалы VII Международной научно-практической конференции. 2016. С. 366–369.

Булатова Әлфия Кәрим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәре